

O'SMIRLARDA ME'YORIY BO'LMAGAN XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI

Ismoilova Muhayyo Dilshodbekovna

*Andijon viloyati Ulug'nor tumani maktabgacha va
maktab ta'limi bo'limiga qarashli 20-umumiy o'rta ta'lim
maktabi amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'smirlarda me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning psixologik xususiyatlari, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar hamda psixologik diagnostika masalalari tahlil qilingan. O'smirlik davrida uchraydigan deviant xulq-atvor ko'rinishlari, ularning kelib chiqish sabablari va namoyon bo'lish mexanizmlari ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorni aniqlashda qo'llaniladigan psixodiagnostik metodlar, ularning amaliy ahamiyati hamda profilaktik va korreksion ishlarni tashkil etishning psixologik jihatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun muhim ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'smirlik davri, me'yoriy bo'lmagan xulq-atvor, deviant xulq-atvor, psixologik diagnostika, psixodiagnostika, ijtimoiy me'yorlar, xulq-atvor buzilishlari, psixologik tashxis, profilaktika, korreksiya, ijtimoiy moslashuv, shaxs rivojlanishi, risk guruhi, ijtimoiy-psixologik omillar, o'smir psixologiyasi.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yosh avlod tarbiyasi masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri inson hayotining eng murakkab va mas'uliyatli bosqichlaridan biri bo'lib, ushbu davrda shaxsning psixologik, fiziologik va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'zgarishlar yuz beradi. O'smirlar mustaqil fikrlashga intilishi, o'z "Men"ini anglashga harakat qilishi hamda atrof-muhit ta'siriga yuqori darajada beriluvchanligi bilan ajralib turadi. Shu sababli mazkur davrda ayrim o'smirlarda ijtimoiy me'yor va qoidalardan

chetga chiqish holatlari, ya'ni me'yoriy bo'lmagan xulq-atvor ko'rinishlari kuzatilishi mumkin.

Me'yoriy bo'lmagan xulq-atvor jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy, huquqiy va ijtimoiy me'yorlarning buzilishi bilan tavsiflanadi. Bunday xulq-atvorning namoyon bo'lishiga oilaviy muhitdagi muammolar, tengdoshlar ta'siri, ta'lim-tarbiya jarayonidagi kamchiliklar, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari hamda turli ijtimoiy omillar sabab bo'lishi mumkin. Natijada o'smirlarda agressivlik, intizomsizlik, nizolashuvchanlik, maktab qoidalariga bo'ysunmaslik, zararli odatlarga moyillik kabi salbiy holatlar yuzaga keladi.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorni o'z vaqtida aniqlash va psixologik jihatdan baholash o'smir shaxsining sog'lom rivojlanishini ta'minlash, salbiy oqibatlarning oldini olish hamda samarali profilaktik va korreksion choralarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, psixologik diagnostika me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning kelib chiqish sabablari, namoyon bo'lish shakllari va individual xususiyatlarini aniqlashning muhim vositasi hisoblanadi. Ushbu maqolaning maqsadi o'smirlarda me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni yoritish hamda mazkur holatni aniqlashda qo'llaniladigan psixologik diagnostika usullarining ilmiy-amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

O'smirlik davri shaxs rivojlanishining o'ziga xos bosqichi bo'lib, bu davrda biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar jadallashadi. O'smirlar mustaqillikka intilish, o'z imkoniyatlarini namoyon qilish va atrofdagilar tomonidan tan olinishi ehtiyoji bilan ajralib turadilar. Biroq mazkur ehtiyojlarning qondirilmasligi, oiladagi nosog'lom muhit, tengdoshlar bilan munosabatlardagi qiyinchiliklar yoki ta'lim jarayonidagi muammolar ayrim hollarda me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning shakllanishiga olib keladi.

Psixologiya fanida me'yoriy bo'lmagan xulq-atvor ko'pincha deviant xulq-atvor tushunchasi orqali izohlanadi. Deviant xulq-atvor deb jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy, huquqiy va madaniy me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar majmuasiga aytiladi. Bunday holatlar o'smirlar orasida dars qoldirish, tajovuzkorlik, yolg'onchilik,

o'g'rilik, zararli odatlarga moyillik, nizolashuvchanlik va boshqa salbiy ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Olimlarning ta'kidlashicha, deviant xulq-atvorning shakllanishi birgina omil bilan emas, balki biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, oiladagi tarbiya uslubi, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi munosabatlar, tengdoshlar guruhi ta'siri hamda ommaviy axborot vositalarining roli muhim ahamiyatga ega.

Me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar

O'smirlarda me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omillarni bir necha guruhlarga ajratish mumkin:

Ijtimoiy omillar

Ijtimoiy omillar qatoriga oiladagi nizolar, ota-onalarning pedagogik savodxonligi pastligi, noto'liq oilalar, iqtisodiy qiyinchiliklar, salbiy tengdoshlar guruhi ta'siri va ijtimoiy nazoratning sustligi kiradi. Oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, undagi salbiy holatlar bolaning ruhiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Psixologik omillar

O'smirning temperament xususiyatlari, hissiy beqarorlik, o'ziga bahoning pastligi, xavotirlanish, frustratsiya holatlari va kommunikativ qiyinchiliklar ham deviant xulq-atvor shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. O'z his-tuyg'ularini boshqara olmaslik ko'pincha agressiv yoki asotsial xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi.

Pedagogik omillar

Ta'lim muassasasidagi noqulay psixologik muhit, pedagoglar bilan ziddiyatlar, o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklar ham o'smirning xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi o'zini jamoada qabul qilinmagan deb his qilganda, turli salbiy xatti-harakatlar orqali e'tibor qozonishga urinishi mumkin.

Me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorni psixologik diagnostika qilish

Psixologik diagnostika o'smirlarda me'yoriy bo'lmagan xulq-atvorni erta aniqlash va uning sabablarini o'rganishda muhim vosita hisoblanadi. Diagnostika jarayonida shaxsning individual xususiyatlari, hissiy holati, motivatsiyasi, kommunikativ ko'nikmalari va ijtimoiy moslashuv darajasi baholanadi.

Psixologik tashxis quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- o‘smir haqidagi dastlabki ma’lumotlarni yig‘ish;
- kuzatish metodidan foydalanish;
- suhbat va intervyu o‘tkazish;
- psixologik test va so‘rovnomalarni qo‘llash;
- olingan natijalarni tahlil qilish va xulosa chiqarish.

Amaliyotda deviant xulq-atvorni aniqlash uchun Bojko, Bass-Darki, Leongard-Shmishek, Ayzenk, Kettell, Dembo-Rubinshteyn metodikalari hamda boshqa psixodiagnostik vositalardan foydalaniladi. Ushbu metodlar orqali o‘smirning agressivlik darajasi, shaxs xususiyatlari, hissiy holati, o‘z-o‘zini baholashi va ijtimoiy moslashuv darajasi aniqlanadi. Psixologik diagnostikaning asosiy maqsadi nafaqat muammoni aniqlash, balki uning kelib chiqish sabablarini o‘rganish va individual korreksion dasturlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Shaxs shakllanishining uchinchi turiga esa ongli va faol ravishda o‘z-o‘zini tarbiyalash, xavotir va inqirozlarni mustaqil yengish xosdir. Sh. Byuler jismoniy pubertat bilan bir qatorda psixik pubertatni hamda uning ichidagi 3 ta fazani ajratdi. Birinchisi - bu psixik pubertatlikning arafasi bo‘lib, 11-12 yoshli o‘smirda quyidagi aloxida belgilar paydo bo‘ladi: beboshlik, urushkoklik, bolalar o‘yinlari unga qiziq ko‘rinmaydi, undan kattarok o‘smirlarning o‘yinlari esa tushunarsiz bo‘ladi. “Arafa” undan keyingi 11-13 yoshdagi qizlar va 14-16 yoshdagi o‘g‘il bolalarni o‘z ichiga olgan salbiy (negativ) faza bilan almashinadi. Atrof-muhitga o‘tuvchi tez qo‘zgaluvchanlik va bezovta holat, noziktabiatlilik, jismoniy va ruhiy darmonsizlik, o‘zidan norozilik, kabilar bu davrga xos asosiy belgilardir. Shuning uchun ko‘pchilik o‘smirlarda o‘ziga va atrofida qilargalarga bo‘lgan nafratni va uning natijasi bo‘lgan o‘zini yolg‘iz, begona va boshqalar tomonidan tushunilmagan sezish kabi holatlarni uchratishimiz mumkin. Bu vaqtda bola asosan, qarama-qarshiliklarga, salbiy ta’sirlarga o‘ta sezgir bo‘lib qoladi, bunday vaziyatlar bolada yoki agressiv o‘z-o‘zini himoya qilishni yoki passiv melanxoliyani keltirib chiqaradi. Salbiy faza yakuni - jismoniy yetilishning yakunlanish vaqtiga to‘g‘ri keladi.

Psixologik tashxis natijalari asosida o‘smirlar bilan individual va guruhiiy korreksion ishlarni tashkil etish, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda sog‘lom psixologik muhit yaratish orqali me‘yoriy bo‘lmagan xulq-atvorning oldini olish mumkin.

Amaliy tavsiyalar:

1. Ta’lim muassasalarida o‘smirlar xulq-atvorini muntazam psixologik monitoring qilib borish.
2. Xavf guruhiga mansub o‘quvchilarni erta aniqlash va ular bilan individual ishlash dasturlarini ishlab chiqish.
3. Ota-onalar uchun deviant xulq-atvor profilaktikasiga bag‘ishlangan psixologik trening va seminarlar tashkil etish.
4. O‘smirlarda muloqot madaniyati, hissiy intellekt va konfliktlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
5. Maktab psixologi, sinf rahbari va ota-onalar o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.
6. O‘smirlarni sport, fan, san’at va boshqa ijtimoiy foydali faoliyatlarga keng jalb etish.
7. Psixologik diagnostika natijalariga asoslangan korreksion va profilaktik dasturlarni amaliyotga tatbiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ш.Баратова / Психология назарияси ва тарихи / 2019 й. 121-б.
2. Olimov L.Ya. va boshq. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. B.: Buxoro viloyat bosmaxonasi. 2018.- 178 b.
3. Tadjieva S.X. Sabirova D.G‘. “Tanglik vaziyatida qolgan bolaga psixologik yordam ko‘rsatish”. Toshkent.: RBIMM, 2011 y. 142 b

Internet manbalar

4. www.inter-pedagogika.ru
5. cyberleninka.ru/article/